

demOS

Jaargang 20
September 2004

ISSN 0169-1473

Een uitgave van het
Nederlands
Interdisciplinair
Demografisch
Instituut

Bulletin
over
Bevolking
en
Samenleving

8

N i D i

inhoud

- 57 Vergrijzing, krimp en de stille opmars van bevolkingspolitiek
- 61 Demodata
- 61 Onderwijsachterstand door echtscheiding?
- 62 Demodata
- 64 † Evert van Imhoff (1959-2004)

Foto: TU Delft

Vergrijzing, krimp en de stille opmars van bevolkingspolitiek

HARRY VAN DALEN

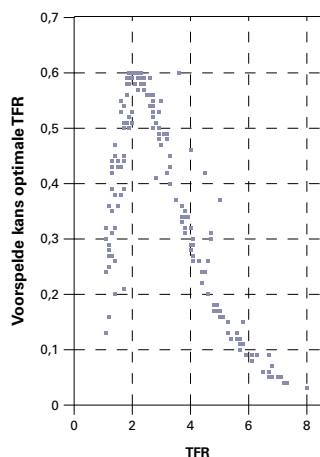
De Europese Unie wordt gekenmerkt door een splitsing der geesten zodra het over bevolkingsbeleid gaat.

De nieuwe lidstaten kennen lage vruchtbaarheidscijfers en bevolkingskrimp en zijn geporteerd van een actief bevolkingsbeleid terwijl in de oude lidstaten men vaak wars is van direct ingrijpen. Langzaam maar zeker beginnen steeds meer regeringen zich echter zorgen te maken over de bevolkingsontwikkeling, doch de onderliggende onderdelen van de groei - geboorten en immigratie - worden verschillend behandeld. Europese regeringen hebben een voorkeur voor inheemse groei.

Bevolkingspolitiek. Zodra het woord valt tuimelen politici, beleidsmakers en academici over elkaar om elkaar te bestrijden. Bevolkingspolitiek beoogt op directe of indirecte wijze - via stimulering van geboorten of migratiestromen - de omvang en structuur van de bevolking te beïnvloeden. In het publieke debat riekt bevolkingspolitiek echter naar eugenetica en het doemdenken dat werd tentoongespreid in het klassieke boek *Der Untergang des Abendlandes* (1922) van Oswald Spengler. Nu de vergrijzing doorzet en steeds duidelijker zichtbaar wordt voor politiek en samenleving en statistische bureaus bevolkingskrimp voorspellen of zelfs registreren is het de vraag of Europese regeringen een actieve bevolkingspolitiek gaan propageren. De voorboden van een bevolkingspolitiek zijn in landen als Italië, Frankrijk en Australië duidelijk zichtbaar. In Australië heeft men per 1 juli 2004 een babybonus ingesteld van \$ 3.000 per kind, waarbij de Australische Minister van Financiën de mensen in het land oproept om hun vaderlandse plicht te doen. "Neem er één voor je man, één voor je vrouw, en één voor het vaderland", zo was zijn boodschap om zijn mede-Australiërs zover te krijgen drie kinderen op de wereld te zetten. Een dergelijk actief pleidooi voor bevolkingsgroei zal men in Nederland niet snel aantreffen. De Minister van Onderwijs is verantwoordelijk voor de 'coördinatie van de behandeling van bevolkingsvraagstukken' en deze neemt net als voorgaande ministers van onderwijs duidelijk afstand van een actieve bevolkingspolitiek. Een dergelijke officiële taakomschrijving strookt echter niet met de regeringspraktijk. Nederland voert bijvoorbeeld een beleid ten aanzien van immigratie en integratie dat vroeg of laat zal worden weerspiegeld in de bevolkingsstructuur. Nu de vergrij-

De vruchtbaarheidscijfers in tal van landen maken regeringen zenuwachtig. Wordt met de lage geboorteaantallen van dit moment het land niet met uitsterven bedreigd? En nog belangrijker: zijn de pensioenen van de toekomst wel te betalen? Regeringen spreken zich vaak niet precies over de vruchtbaarheid uit, maar er valt natuurlijk wel op indirecte wijze achter te komen hoe men denkt over een 'optimaal vruchtbaarheidscijfer'. De gegevens die de bevolkingsafdeling van de Verenigde Naties verzamelt geven voor alle landen in de wereld weer hoe regeringen denken over de vruchtbaarheid in hun land. Is het te hoog, te laag of voldoende? De vruchtbaarheidstoestand van 2003 vormt een mooi spectrum aan waarden om te zien hoe landen de vruchtbaarheid beoordelen. Figuur 1 vormt een zelf bewerkte versie van de verschillende beoordelingen, waarbij op de verticale as de voorspelde kans staat weergegeven dat een regering een bepaalde TFR als 'voldoende' beoordeelt. Men kan in deze figuur op eenvoudige wijze zien dat regeringen een vruchtbaarheid van twee kinderen als optimaal zien. Een regering van zo'n land zal een TFR van twee in 60 procent van de gevallen als voldoende zien. De overige 40 procent vindt ofwel zo'n cijfer te hoog of te laag. Het zal duidelijk zijn dat landen met TFR's kleiner dan twee dit cijfer vaak te laag vinden en groter dan twee te hoog. De kans dat een land met een TFR van vier kinderen dit vruchtbaarheidscijfer als voldoende beschouwt is slechts 30 procent.

Figuur 1. Optimale TFR

zing steeds duidelijker zichtbaar wordt voor beleidsmakers duiken er steeds meer geluiden op om de vergrijzing via meer kinderen of meer immigratie te temperen.

Binnen de landen van de Europese Unie wordt verschillend aangekeken tegen de interactie demografie en politiek. Hier wordt de vraag gesteld hoe binnen de EU over bevolkingsgroei en bevolkingspolitiek wordt geoordeeld. Heeft de demografische stand van zaken niets te maken met de houding ten aanzien van actief ingrijpen? Of is er juist - gegeven een andere cultuur (denk aan Oost Europa) - een meer interventivistische houding?

Europese demografische kerncijfers

Om zicht te krijgen op de interactie tussen demografie en politiek is in tabel 1 de demografische stand van zaken in de EU voor het jaar 2003 weergegeven. De EU is hier samengesteld uit de oude, nieuwe en toekomstige leden. In één oogopslag valt op dat het demografisch profiel van de nieuwe lidstaten aanzienlijk verschilt van dat van de oude EU-15 lidstaten. De bevolkingsgroei is in Oost Europa negatief en het totaal vruchtbaarheidscijfer (TFR) voor deze landen is bijzonder laag te noemen: de TFR varieert tussen 1,1 en 1,3 kinderen per vrouw, een cijfer dat in het oude Europa alleen door Spanje, Italië en Griekenland wordt geëvenaard. Daarnaast kennen deze landen een gering percentage buitenlanders binnen de landsgrenzen, met uitzondering van Estland, Letland en Litouwen. De vergrijzing in termen van het percentage 60-plussers is vergelijkbaar met de EU-15. Het demografisch profiel van de potentiële EU-kandidaat Turkije is echter totaal verschillend van dat van alle andere EU-lidstaten: de bevolkingsgroei is relatief hoog, de TFR is hoog, het percentage 60-plussers is bijzonder laag en het aantal buitenlanders dat in Turkije verblijft is voor Europese begrippen zeer gering.

Binnen de oude EU-15 zijn echter ook opvallende verschillen het noemen waard, zoals de mate van vergrijzing uitgedrukt in het percentage 60-plussers. In Duitsland, Griekenland en Italië is het percentage 60-plussers het hoogst en gegeven de lage vruchtbaarheidscijfers en instroom van immigranten is er niet veel hoop dat die situatie op korte termijn verandert. Gegeven de gevoeligheid van publieke pensioenen voor de verhouding jongeren/ouderen is het begrijpelijk waarom het pensioenvraagstuk in deze landen zoveel ophef oplevert. Hervormingen grijpen diep in bestaande inkomensverhoudingen in en vaak zijn ouderen voor een groot deel afhankelijk van staatspensioenen.

Meer bevolkingsgroei, dus: meer kinderen?

De EU wordt derhalve gekenmerkt door grote verschillen in demografische karakteristieken. In dat licht is het interessant om te weten of de regeringen van de verschillende landen ook evenzoveel verschillende beleidsstandpunten innemen op het terrein van de bevolkingspolitiek. In tabel 2 (pag. 60) zijn de voorkeuren en beleidsstandpunten op het terrein van bevolkingsgroei, vruchtbaarheid en immigratie ge-

presenteerd. De bron van deze data vormt de Population Policy Data Bank van de Verenigde Naties.

Binnen de oude EU-15 zien we markante verschillen in de wijze waarop vruchtbaarheidsontwikkelingen en bevolkingsgroei worden beoordeeld en aanleiding vormen tot actie.

In de meeste landen wordt de bevolkingsgroei als toereikend beschouwd en vormt deze geen reden tot interventie. Vier landen vinden de groei echter onvoldoende: Griekenland, Oostenrijk, Spanje en Portugal. Deze landen schommelen met hun bevolkingsgroei alle vier rond de nul procent (zie tabel 1). Slechts twee van de vier landen zien een reden om hierover expliciet beleid te formuleren: Spanje en Griekenland.

Op het terrein van de vruchtbaarheid liggen de zaken veel duidelijker. De meeste landen beginnen zich zorgen te maken over het vruchtbaarheidscijfer. Stilzwijgend ligt het optimale vruchtbaarheidscijfer volgens regeringen overal in de wereld nog altijd op twee kinderen (zie kader). Acht van de 15 oude EU-landen vinden het vruchtbaarheidscijfer te laag, hoewel slechts vier van deze landen er beleidsconsequenties aan verbinden: Frankrijk, Griekenland, Luxemburg en Oostenrijk.

Hoe anders liggen de zaken in Oost Europa, waar een bijzondere consensus over bevolkingsontwikkelingen heerst. Zonder uitzondering wordt de bevolkingsgroei in de betrokken landen als te laag beoordeeld en is de heersende mening dat het beleid moet inzetten op een verhoging van de bevolkingsgroei (enige uitzondering op dit punt is Letland). De unanimiteit is nog sterker op het terrein van de vruchtbaarheidsoontwikkeling: deze wordt in heel Oost Europa te laag bevonden en wederom maken beleidsmakers zich in de desbetreffende landen sterk voor een verhoging van het kindertal. Om het bijzondere karakter van Turkije te laten zien is het oordeel en het beleid van Turkse instanties in beeld gebracht. Dit beeld is welhaast het spiegelbeeld van de meeste EU-lidstaten. In Turkije wordt de bevolkingsgroei en de vruchtbaarheid als te hoog beoordeeld en wordt ingezet op een verlaging van beide grootheden.

Een open vraag is of landen die zich sterk maken voor een verhoging van het kindertal dit ook omzetten in financiële ondersteuning voor ouders met kinderen. In figuur 2 is de financiële bijdrage van de overheid in het opvoeden van kinderen uitgebeeld (als percentage van het gemiddelde looninkomen) en vergeleken met de financiële situatie van een soortgelijk huishouden zonder kinderen. Vanzelfsprekend leveren fiscale kortingen en de kinderbijslag een extraatje op voor huishoudens met kinderen. Maar de bijdragen weergegeven in figuur 2 omvatten niet alleen fiscale bijdragen (zoals kinderbijslag en aftrek voor kinderopvang), maar ook overheidscompensatie in de kosten die gemoeid gaan met wonen en diensten zoals gezondheidszorg, school en kinderopvang. Niet overal wordt deze extra ondersteuning echter gegeven en moeten gezinnen zelf opdraaien voor de bijkomende kosten die gemoeid gaan met bijvoorbeeld gezondheidszorg voor kinderen. Wanneer rekening wordt gehouden met deze extra kosten dan is de

ondersteuning van de gemeenschap aan gezinnen met kinderen zeker niet overal positief of omvangrijk. Zes landen, waaronder Nederland, hebben een kindonvriendelijk beleid: het opvoeden van kinderen betekent voor ouders in deze landen een inkomensdaling vergeleken met vergelijkbare huishoudens zonder kinderen. Met andere woorden, Nederlanders voelen meer dan bijvoorbeeld mensen in de Scandinavische landen de werkelijke kosten van het opvoeden van kinderen. Voor Nederland is dat op zich niet zo vreemd aangezien we in tabel 1 reeds hebben gezien dat de Nederlandse regering geen reden ziet om een beleid te formuleren op het terrein van bevolkingsgroei of kindertal. Maar voor een land als Griekenland, dat haar beleid inzet op een verhoging van groei en kindertal, is dat wel vreemd. De armlastigheid van de Griekse regering zal hier echter alles mee van doen hebben.

...of meer immigranten?

Over het eerste recept om de vergrijzing een halt toe te roepen – meer kinderen – wordt dus verdeeld gedacht. Het tweede recept is om via immigratie de bevolkingsstructuur van landen jong te houden zodat de verzorgingsstaat met minder pijnlijke belastingverhogingen kan worden gefinancierd. Een dergelijk voorstel klinkt heel redelijk en bij tijd en wijle wordt deze beleidsvariant in regeringskringen behandeld, maar even zo vaak stuit deze op de anti-immigratiestemming in Europese landen. In Duitsland is echter sinds een aantal jaren een versoepeling te bespeuren in de mogelijkheid om immigratie als anti-vergrijzingswapen te gebruiken. Toch is Duitsland niet exemplarisch voor de Europese Unie. Immigratiebeleid is over het algemeen een terrein dat tot veel verdeelde reacties leidt. Ter illustratie: in Duitsland en Engeland wordt het immigratieniveau (waarbij Duitsland vooral oog heeft voor de arbeidsimmigratie) als te laag beoordeeld, terwijl in Nederland, Denemarken, Frankrijk, Italië en Portugal dit niveau als te hoog wordt bestempeld. Zodra het op het maken van beleid aankomt is de diversiteit eveneens groot te noemen. In het Verenigd Koninkrijk wordt als enige EU-lidstaat een verhoging als doel gesteld, terwijl het gros van de landen ofwel hun restrictieve beleid handhaven ofwel een verlaging van de immigratiestroom beogen.

Voorkeur voor inheemse groei

De aversie tegen immigranten die men kan bespeuren in tabel 2 maakt echter wel een voorkeur van volksvertegenwoordigers zichtbaar die niet direct kan worden afgeleid uit de publicaties van de Verenigde Naties. Indien de oordelen van regeringen ten aanzien van bevolkingsgroei, vruchtbaarheid en immigratie worden getoetst op hun consistentie dan komt in veel gevallen een voorkeur naar voren die pleit voor een groei van de inheemse bevolking. Om een voorbeeld te geven: Frankrijk vindt de bevolkingsgroei voldoende (zie tabel 2), maar de vruchtbaarheid te laag en de immigratie te hoog. Met andere woorden: Frankrijk wil 'witte groei' en geen gekleurde groei.

Tabel 1. Demografische indicatoren voor de Europese Unie, 2003

	Bevolkingsgroei (%)	% 60 jaar en ouder	Bevolkingsdichtheid (personen per km ²)	TFR	% immigranten
EU-15					
Nederland	0,5	19	395	1,7	9,9
België	0,2	22	338	1,7	8,6
Denemarken	0,2	21	125	1,8	5,7
Duitsland	0,1	24	231	1,4	8,9
Finland	0,2	21	15	1,7	2,6
Frankrijk	0,5	20	109	1,9	10,6
Griekenland	0,1	24	83	1,3	4,9
Ierland	1,1	15	56	1,9	8,1
Italië	-0,1	25	191	1,2	2,8
Luxemburg	1,3	18	175	1,7	37,3
Oostenrijk	0,0	22	97	1,3	9,3
Portugal	0,1	21	109	1,5	2,3
Spanje	0,2	22	81	1,2	3,1
VK	0,3	21	243	1,6	6,9
Zweden	0,1	23	20	1,6	11,2
Toegetreden landen EU					
Cyprus	0,8	16	87	1,9	6,3
Estland	-1,1	22	29	1,2	26,7
Hongarije	-0,5	20	106	1,2	3,0
Letland	-0,9	22	36	1,1	25,8
Litouwen	-0,6	20	53	1,3	9,7
Malta	0,4	18	1.248	1,8	2,2
Polen	-0,1	17	119	1,3	5,4
Slovenië	-0,1	20	98	1,1	2,6
Slowakije	0,1	16	110	1,3	0,6
Tjechië	-0,1	19	130	1,2	2,3
Kandidaat EU-lidstaten					
Bulgarije	-0,8	22	71	1,1	1,2
Kroatië	-0,2	22	78	1,7	9,6
Roemenië	-0,2	19	94	1,3	0,4
Turkije	1,4	8	92	2,4	2,2

Bron: UN, *National Population Policies 2003* (2004).

De aversie tegen immigranten is een bekend verschijnsel in landen als Frankrijk, België, Italië, Nederland en Oostenrijk. Zo vindt 60 procent van de Nederlanders dat het immigratieniveau te hoog is. De conclusie ligt voor de hand om dit als discriminatie of een aversie tegen buitenlanders te bestempelen, maar er zijn twee redelijke verklaringen te geven waarom meer kinderen en meer immigranten verschillend worden beoordeeld.

De eerste verklaring is dat de kosten verbonden aan meer kinderen en die verbonden aan immigranten aanzienlijk kunnen verschillen of als verschillend worden waargenomen, zeker wanneer het de overheidsfinanciën betreft. De kosten van kinderen worden voor een groot deel gedragen door de ouders en niet door de belastingbetaler, terwijl de kosten van integratie van immigranten voor een groot deel door de nationale overheden worden betaald.

Een tweede verklaring waarom regeringen vaak verontrust zijn over de lage vruchtbaarheid valt terug te voeren op de behoefte om de identiteit van een land te waarborgen. Wanneer teveel immigranten de verhoudingen fundamenteel zou-

Figuur 2. Financiële bijdrage in de kosten van kinderen voor een gemiddeld gezin (als percentage van het maandinkomen), 2002

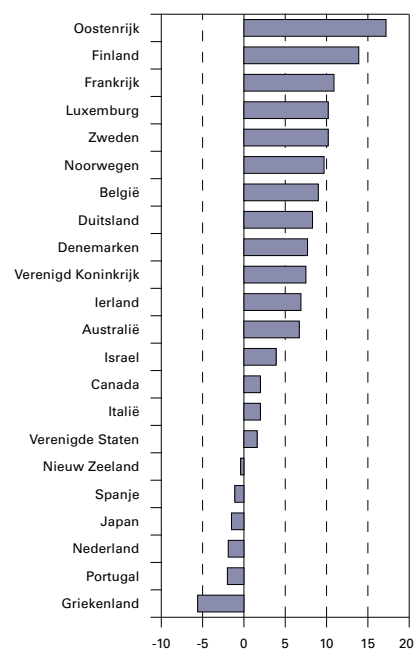

Foto: Wim de Jonge

Tabel 2. Bevolkingspolitiek en houding overheid in Europa, 2003

	Bevolkingsgroei		Vruchtbaarheid		Immigratie	
	Oordeel	Beleid	Oordeel	Beleid	Oordeel	Beleid
EU-15						
Nederland	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Te hoog	Verlagen
België	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Voldoende	Handhaven
Denemarken	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Te hoog	Verlagen
Duitsland	Voldoende	Geen	Te laag	Geen	Te laag	Handhaven
Finland	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Voldoende	Handhaven
Frankrijk	Voldoende	Geen	Te laag	Verhogen	Te hoog	Verlagen
Griekenland	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Ierland	Voldoende	Handhaven	Voldoende	Handhaven	Voldoende	Handhaven
Italië	Voldoende	Geen	Te laag	Geen ^(a)	Te hoog	Verlagen
Luxemburg	Voldoende	Handhaven	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Oostenrijk	Te laag	Geen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Portugal	Te laag	Geen	Te laag	Geen	Te hoog	Verlagen
Spanje	Te laag	Verhogen	Te laag	Geen	Voldoende	Handhaven
VK	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Te laag	Verhogen
Zweden	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Voldoende	Handhaven
Toegetreden landen EU						
Cyprus	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Te hoog	Verlagen
Estland	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Hongarije	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Te hoog	Verlagen
Letland	Te laag	Geen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Litouwen	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Malta	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Voldoende	Handhaven
Polen	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Slovenië	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Slowakije	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Tjechië	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen
Kandidaat EU-lidstaten						
Bulgarije	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Kroatië	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Roemenië	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Turkije	Te hoog	Verlagen	Te hoog	Verlagen	Te hoog	Verlagen

^(a) Volgens de bronnen van de VN heeft Italië geen beleid t.a.v. het kindertal. Er zijn echter goede redenen om deze kwalificatie te vervangen door een beleid gericht op verhoging van de vruchtbaarheid.

Bron: UN, *National Population Policies 2003* (2004).

den wijzigen dan sterft een land uit, zo is de gedachte. Wie de geschiedenis van de bevolkingspolitiek bekijkt komt dit argument keer op keer tegen. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog was men in Britse regeringskringen bezorgd over een vergrijzende en krimpende bevolking en een commissie die in 1949 over het Britse bevolkingsprobleem rapporteerde kwam met de aanbeveling dat de bevolkingsgroei moest worden verhoogd. De politieke macht, invloed en veiligheid van Engeland werd anders op het spel gezet.

De geopolitieke verhoudingen en het in stand houden van een volk spelen blijkbaar een rol in de evaluatie van bevolkingsgroei en dat argument blijft een rol spelen. Zo kon men de volgende woorden optekenen uit de mond van de Franse president Giscard d'Estaing: "een maatschappij die niet langer in staat is om de generaties te vervangen is een gedoemde maatschappij." Later konden dezelfde doemberichten worden gehoord uit de mond van president Mitterand en EU-voorzitter Jacques Delors. In Duitsland stuurde in 1982 een groep van 15 hoogleraren, bekend als de 'Heidelberg cirkel', een manifest de wereld in waarin werd gepleit voor behoud van de Duitse taal, de cultuur en het nationale karakter. Aanleiding waren de lage vruchtbaarheid en de hoge immigratiecijfers in West Duitsland. Maar de geluiden zijn ook van recente datum. Het liberale tijdschrift *The Economist* (24 augustus 2002) ziet de divergerende trends tussen de VS en Europa als een potentieel gevaar met een "jong, vitaal en multicultureel Amerika" aan de ene kant van de oceaan en het "vergrijzende, vervallen en naar binnen gekeerde Europa" aan de andere zijde. *The Economist* trekt vervolgens de conclusie: "De lange termijn logica van de demografie lijkt waarschijnlijk de macht van Amerika verder te verankeren en de transatlantische scheuren te verwijderen."

Conclusies

Steeds meer landen binnen de EU werpen een inactieve houding inzake bevolkingspolitiek van zich af. De aanleiding hiervoor is tweërlei: allereerst zet de vergrijzing bestaande sociale zekerheidssystemen onder druk en in de tweede plaats beginnen regeringen van Europese landen zich zorgen te maken over de economische en politieke gevolgen van bevolkingskrimp tezamen met de groeiende immigratiestromen. Hoewel de meeste landen zich afkeren van een expliciete bevolkingspolitiek wordt er onderwijl wel impliciet een bevolkingspolitiek bedreven. Immigratiepolitiek en het subsidiëren van de opvoeding van kinderen zijn vormen van interventie die vroeg of laat hun weerslag vinden in bevolkingsstructuur en -groei.

Van het verhullen van intenties is echter nauwelijks sprake in de nieuwe lidstaten van de EU waar de vruchtbaarheidscijfers van dit moment ook bijzonder laag zijn te noemen. De meeste landen in de wereld prefereren nog altijd een vruchtbaarheidsniveau dat vervanging van de bestaande generaties mogelijk maakt. Die vervanging staat duidelijk op het spel in Oost Europa, hoewel het vermogen om iets aan die toestand te doen weinig kansrijk lijkt. Hele streken

worden ontvolkt of vergrijzen sterk doordat jongeren wegtrekken naar veelbelovende, rijkere regio's of steden. In het oude Europa maken veel landen (vooral de Scandinavische landen, Oostenrijk en Frankrijk) het krijgen van kinderen aantrekkelijk door de opvoeding van kinderen te subsidiëren. Nederland onttrekt zich duidelijk aan die beleidslijn door af te zien van substantiële subsidiëring van de kosten van kinderen. De werkelijke intenties van Europese regeringen komen pas naar boven wanneer men de twee onderdelen van bevolkingsgroei – meer kinderen en meer immigranten – in samenhang ziet en de voorkeuren toetst op hun consistentie. Deze twee onderdelen worden over het algemeen asymmetrisch behandeld. In feite wil men bevolkingsgroei van eigen bodem en geen 'gekleurde' groei en is het beleid daar ook op afgestemd. Daarmee lijkt Europa de woorden van *The Economist* te onderstrepen: "een naar binnengekeerd continent."

REFERENTIES

- Bradshaw, J. en N. Finch (2002), *A comparison of child benefit packages in 22 countries*, Research Report nr. 174, <http://www.dwp.gov.uk/asd/asd5/rrep174.asp>. Leeds: Department for Work and Pensions.
- Dalen, H.P. van (2004), Het Vanessa-complex, *Economisch Statistische Berichten*, 6 augustus 2004, p. 361.
- Dalen, H.P. van en K. Henkens (2004), The rationality behind immigration policy preferences, *De Economist*, te verschijnen.
- Demeny, P. (2003), Population policy dilemmas in Europe at the dawn of the twenty-first century, *Population and Development Review*, 29, pp. 1-28.
- Half a billion Americans?, Special report Demography and the West. *The Economist*, 24 augustus 2002, pp. 20-22.

Dr. H.P. van Dalen, NIDI, DEN HAAG, EN SEOR, ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

Het gebruik van specifieke verlofregelingen is zeer bescheiden. Slechts in vijf tot negen procent van de situaties waarin mensen te maken hebben met een onverwachte gebeurtenis of met kortdurende ziekte wordt het daarvoor bedoelde calamiteitenverlof respectievelijk kortdurend zorgverlof opgenomen. Meestal worden vakantie of adv-dagen opgenomen (SCP: Werkt Verlof?).